

⁴³ Досить повну колекцію статутів і звітів товариств зібрано в Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів України.

⁴⁴ Коцюнис Я. Как крестьян делади отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914. – Москва, 2006. – С.12.

⁴⁵ Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2008.

⁴⁶ Сяваєво Є.І., Скрипник Г.А. Наукові з'їзди. Наукові товариства. Музеї // Українська культура першої половини XIX ст. – К., 2008. – Т.4. – Кн.1. – С.866.

⁴⁷ Бредли Д. Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Москва, 2007. – С.90.

⁴⁸ Устав Бердичевского педагогического общества. – Бердичев, 1908. – С.3.

⁴⁹ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности 1869–1909. – Москва, 1911; Народный дом Киевского общества грамотности в Киеве. – К., 1902 та ін.

The article made an attempt to find some relations forms of supreme power with the Ukrainian public institutions during considerable historical period – from the second half of 18th century to the fall of the Russian Empire in 1917. It is established that autocracy turn into the democratic norms of coexistence and social power slowly. In creating of civil society elements representatives of its educated part occupied an active position with showing maturity and pushing the monarchy to the active perception of their own needs.

О.Ю.Кириєнко*

ЗАГАЛЬНА ТА ВІЙСЬКОВА ЦЕНЗУРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVIII – початок XX ст.)

У статті на основі вироблених в історіографії підходів виокремлено й охарактеризовано основні періоди функціонування загальної та військової цензури в Російській імперії протягом XVIII – початку XX ст. Визначено роль цензури у забезпеченні непорушності усталених порядків у державі як у мирний, так і воєнний час.

Історія органів цензури в Російській імперії становить майже двісті років. У сучасній історіографії склалися три основних підходи до її періодизації: 1) хронологічний, за яким розвиток цензури розглядається за періодами правління російських імператорів; 2) юридичний, коли етапи визначають за датами затвердження нових цензурних статутів; 3) організаційно-засадний, який передбачає розгляд історії діяльності цензурних органів за базовими принципами їх функціонування. Найбільш прийнятним вважається останній підхід, запропонований ще у 1904 р. відомим російським істориком права М.Енгельгардтом. На його основі в історії цензури дослідники виділяють такі періоди: 1) XVIII ст. – відсутність її правової регламентації; 2) 1804–1865 рр. – діяльність попередньої цензури; 3) 1865–1905 рр. – період функціонування каральної цензури (встановлення юридичної відповідальності за порушення приписів) для столичних видань та попередньої – для провінційних; 4) 1905–1917 рр. – діяльність тільки каральної цензури¹.

* Кириєнко Олександр Юрійович – аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

У Російській імперії склалося два види цензури, які мали власну нормативно-правову базу й організаційну систему – загальна (внутрішня та іноземна) і відомча (духовна, військова, театральна та ін.). Попри значну увагу дослідників до проблеми функціонування та періодизації загальної цензури, малодослідженим аспектом залишається діяльність відомчої цензури, невід’ємною складовою якої була військова. Окремі, украй рідкісні епізоди з історії військової цензури трапляються у працях дорадянських учених М.Енгельгардта, М.Лемке, В.Розенберга, В.Якушкіна². У радянській історіографії також відсутні комплексні узагальнюючі праці з розвитку цензури загалом та військової зокрема (окремі аспекти останньої висвітлено у працях О.Бережного³). У сучасній російській історіографії спроби комплексного розгляду історії військової цензури втілилися у дослідженнях Д.Іванова та О.Смикаліна⁴, однак проблема періодизації функціонування військової цензури так і не стала предметом розгляду спеціального дослідження. Тому, аби виокремити періоди дії військової цензури у Росії протягом XVIII – початку ХХ ст. необхідно розглянути спочатку історію цензурного законодавства імперії Романових.

Джерелами для дослідження даної наукової проблеми є «Статут про цензуру і друк», уміщений у т.ХV «Повного зібрання законів Російської імперії», матеріали Центрального державного історичного архіву України (м.Київ), зокрема фонди 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), 293 (Канцелярія Київського цензурного комітету), 294 (Канцелярія київського окремого цензора з внутрішньої та іноземної цензури), 1680 (Канцелярія харківського інспектора у справах друку).

Розвиток цензурного законодавства в Росії пов’язаний із реформами Петра I, зокрема, церковною та запровадженням графиданського шрифту у 1708 р., які, своєю чергою, сприяли піднесенню книгодання та журналістики. Саме за правління першого російського імператора відбувся поділ цензури на світську і духовну. Вирішальним кроком до інституалізації світської цензури стало створення в Москві окремого державного органу – Ізографічної палати, на яку, згідно з імператорським указом, покладался контроль за виданням популярного в народі гумористичного часопису «Лубок». Цей указ фактично й ознаменував собою початок становлення законодавства у сфері цензури. Після смерті Петра I (1725 р.) остаточно відбувся розподіл функцій між духовною і світською цензурами – першу здійснював Синод, а другу – Академія наук⁵. За правління Єлизавети Петрівни цензурні вимоги також не було оформлено законодавчо. При вирішенні питань дозволів на видання цензори здебільшого керувалися власними вподобаннями. Із 1743 р. контроль за світською цензурою передався у відання Сенату, а безпосередню цензуру друкованої продукції здійснювала Академія наук – її дійсні члени, президент та академічні конференції⁶.

Г.Жирков зазначає, що період Катерини II (1762–1796 рр.) у розвитку цензури відзначився двома тенденціями – політикою державного сприяння книгоданню й виходу періодичних видань, з одного боку, та посиленням цензурного контролю шляхом вдосконалення діяльності відповідних органів, з іншого. Так, у вересні 1763 р. імператриця видала указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на території держави, згідно з яким встановлювалася структура державних цензурних органів: у Санкт-Петербурзі їх функції поклалися на Академію наук, у Москві – на університет, у регіонах – на народні училища, а там, де таких не було – на місцевих градоначальників⁷. Щодо іноземної літератури, яка друкувалася або ввозилася у Російську імперію, то 1780 р. було видано ще один указ, відповідно

до якого контроль за змістом видання із правом вилучення недозволеної літератури та покарання винуватців покладался на новостворений поліцейський орган – управу благочиння⁸.

У 1790-х рр., особливо з огляду на Велику французьку революцію, у цензурному законодавстві посилюється контроль за іноземною літературою, що завозилася в Російську імперію. Згідно з указами Катерини II від 16 вересня та 22 жовтня 1796 р., привозна або надрукована у межах імперії іноземна література обов'язково підлягала розглядові цензурними органами, організаційний склад яких на місцях було визначено. Зокрема, у Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивилівській (нині Радивилів Рівненської обл.) митниці Подільського намісництва створювалися цензурні комісії, до складу яких мали ввійти представники духовництва (делеговані Синодом) та Сенату, а також учений з академії чи університету.

Організаційному оформленню структури цензурного апарату сприяла відповідна реформа, проведена за імператора Павла I (1796–1801 рр.), згідно з якою у 1796 р. було створено Цензурну раду (спочатку її очолив князь А.Куракін, а потім князь П.Лопухін), що виконувала апеляційну функцію, розглядаючи всі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішеннями місцевих цензурних комісій. Завершення цензурної реформи дослідники пов'язують з указом Павла I від 18 квітня 1800 р., відповідно до якого в Росію взагалі заборонялося ввезення іноземної літератури⁹.

Другий період діяльності загальної цензури бере початок із 1804 р., коли було ухвалено перший цензурний статут. Його прийняттю передували реформи державного апарату початку XIX ст. Так, 8 вересня 1802 р. оголошеним імператором Олександром I маніфестом у Російській імперії запроваджувалися міністерства. Одне з чільних місць у новій системі державної влади відводилося міністерству народної освіти¹⁰. Відповідно реформувалися й органи цензури. Постановою від 26 січня 1803 р. цензурою всієї друкованої продукції мали займатись університети. Цензорами виступали професори, магістри або університетські ради. Вищою цензурною інстанцією оголошувалося нещодавно створене Головне управління училищ, яке відразу приступило до розробки документа, який би регулював діяльність цензури¹¹.

9 червня 1804 р. перший цензурний статут було схвалено імператором Олександром I. Згідно з ним, цензуру здійснювали цензурні комітети з професорів і магістрів при університетах на чолі з Головним управлінням училищ міністерства народної освіти. Основні положення статуту: цензурний орган розглядає всі книги і твори, що плануються до друку; усі книги, які суперечать «просвітництву розуму й освіти», повинні вилучатися; книги, які не пройшли цензурної комісії, видавати забороняється; продукція книговидання не повинна містити нічого, що б суперечило «закону Божому», правлінню, моралі та честі когось із громадян; цензорам при вирішенні дозволу на видання слід керуватися явним змістом тексту, а не тлумачити його відповідно до власних суб'єктивних поглядів.

Протягом періоду правління імператора Миколи I (1825–1854 рр.) цензурне законодавство вдосконалювалося, його норми ставали більш жорсткими. Відбувалися також значні зміни в організації та правовому регулюванні відомчої цензури, до якої належала й військова. 10 червня 1826 р. імператор підписав другий цензурний статут. Документ складався з 19 глав і 230 параграфів – 11 глав визначали цілі, завдання цензури та організаційну структуру; решта 8 розкривали характер, способи і методи здійснення цензури різних типів видань. Цензура мала контролювати три сфери політичного і культурного життя суспільства: 1) внутрішню безпеку; 2) процес формуван-

ня суспільної думки відповідно до офіційного державного курсу; 3) «чистоту» морального виховання молодого покоління. За новим статутом цензурні функції доручалися міністерству народної освіти, а безпосереднє керівництво – Головному управлінню цензури. Утворювався також підпорядкований останньому верхівний цензурний комітет (його головою призначався директор канцелярії міністра народної освіти), який щорічно складав настанови цензорам відповідно до урядових вимог. У країні створювалась відповідна структура цензурного відомства: у Петербурзі – Головний цензурний комітет (підпорядковувався безпосередньо міністерству народної освіти), у Москві, Дерпті, Вільно – місцеві цензурні комітети (підлягали керівникам навчальних округів)¹². Другий цензурний статут був занадто деталізований, за що й здобув назву «чавунного». Недосконалість цих норм чітко проявилася при виробленні міністром внутрішніх справ В.Ланським нормативно-правового акта, який би регулював діяльність цензури щодо іноземної літератури. Тому за його клопотанням дію статуту у 1827 р. було призупинено, а спеціально створена комісія зайнялася розробкою нового цензурного документа¹³.

22 квітня 1828 р. імператор Микола I затвердив третій цензурний статут. Він складався зі 117 параграфів, причому 40 із них стосувалися цензурування зарубіжної літератури, про яку не йшлося у статуті 1826 р. Вищою інстанцією стало Головне управління цензури при міністерстві народної освіти, до складу якого входили представники міністрів освіти, внутрішніх та закордонних справ, начальника Третього відділення імператорської канцелярії, президентів академії наук та мистецтв, Синоду, попечителя Петербурзького навчального округу. Місцеві цензурні комітети діяли під керівництвом попечителів навчальних округів у містах Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Ризі, Вільно, Тифлісі. Окремі цензори призначалися у Казані, Дерпті, Ревелі. Для розгляду іноземної друкованої продукції створювався Комітет іноземної цензури¹⁴.

Як цензурний статут 1826 р., так і статут 1828 р. не містили статей, які б безпосередньо регулювали діяльність органів військової цензури або мали застереження щодо недопущення у виданнях певної інформації військового характеру. Натомість обидва документи містили поняття «вилучення із загальної цензури» та «множинність видів цензури», які слід розрізняти. Так, перше означало передачу цензурування певного типу друкованих видань до спеціально визначеної установи. Прикладом цього може слугувати духовна література, яка розглядалася лише органом духовної цензури – Синодом. Друге поняття означало наявність низки відомчих цензур, котрі, за поданням органів загальної цензури, розглядали друковані матеріали, зміст яких торкався інтересів того чи іншого відомства. У разі, якщо відомство видавало дозвіл на опублікування поданих матеріалів, то вони знову поверталися до органів загальної цензури, які і приймали остаточне рішення про дозвіл на опублікування¹⁵. Загалом протягом 1830–1850-х рр. право відомчої цензури отримало близько дванадцяти відомств¹⁶.

На період правління імператора Олександра II (1855–1881 рр.) припадає новий етап у розвитку цензурного законодавства, кульмінацією якого стала реформа 1865 р. та затвердження нового цензурного статуту, що ввійшов в історію як «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.». Період 1858–1865 рр. відомий дорадянський історик М.Лемке назвав «епохою цензурних реформ»¹⁷. Протягом цього часу створювалися численні комісії для розробки нового цензурного статуту, відбувалося реформування самого апарату загальної та відомчої цензури. Першим кроком став указ імператора Олександра II від 23 січня 1858 р. про скасування відомчої цензури.

На наше переконання, це не слід розглядати як елемент послаблення цензурного режиму у Російській імперії, оскільки замість установ відомчої цензури до складу Петербурзького цензурного комітету вводилися посади «довіренних чиновників» із міністерств і відомств, які консультували цензорів щодо питань, пов'язаних із цензуруванням спеціальної літератури, у тому числі і на військову тематику. Отже, запроваджені законодавчі норми за новим статутом перш за все було спрямовано на подальше вдосконалення цензурної процедури розгляду рукописів¹⁸.

У 1862 р. завершила свою роботу спеціальна комісія з розробки нового цензурного статуту. Результатами її роботи стали закон від 10 березня 1862 р. та «Тимчасові правила з цензури» від 12 травня 1862 р.¹⁹ Згідно із законом, цензурні функції розподілялися між міністерствами внутрішніх справ (нагляд за друком і діяльністю цензорів) та народної освіти (решта обов'язків, пов'язаних із цензуруванням). Водночас посилювалися функції МВС, до якого перейшли основні важелі в управлінні цензурою – замість Головного управління цензури створювалася Рада міністра внутрішніх справ із питань друку²⁰. Метою «Тимчасових правил із цензури» було не допускати до друку критичних публікацій щодо Положення від 19 лютого 1861 р., матеріалів, які б дискредитували християнську віру та вчення, виявляли неповагу до правлячої династії, сприяли поширенню соціалістичних і комуністичних ідей, а також охорона честі та гідності кожної особи²¹.

Після ухвалення «Тимчасових правил із цензури» продовжилася робота щодо розробки постійного нормативно-правового акта. Так, 14 січня 1863 р. за указом імператора Олександра II було створено комісію щодо напрацювання нового цензурного статуту, яку очолив князь Д.Оболенський. Нагляд за її роботою покладался на Раду міністра внутрішніх справ із питань друку²². 24 березня 1865 р. проект цензурного статуту було схвалено на загальному засіданні Ради міністрів із подальшим його затвердженням 6 квітня 1865 р. імператором. Документ здобув силу закону і відомий під назвою «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.»²³. Відтак розпочався новий період в історії російської цензури. Тепер від попереднього цензурування за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання в обох столицях – Москві та Петербурзі, а також усі оригінальні твори обсягом не менше 10 друкованих сторінок та всі переклади – не менше 20 друкованих сторінок. У решті регіонів від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. За порушення у періодичних виданнях або оригінальних творах цензурних норм автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а на періодичні видання накладався ще й адміністративний штраф. Цензура перебувала у віданні Головного управління у справах друку МВС (ГУД МВС)²⁴. 12 грудня 1866 р. було ухвалено закон, який значно розширив права вищого цензурного органу. Відтепер ГУД МВС і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення цензурних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання. Прокурору залишалось лише обґрунтувати обвинувачення у суді, а сам розгляд переносився до судової палати, що унеможливило участь у процесі присяжних²⁵.

Період правління імператора Олександра III (1881–1894 рр.) здобув назву «епохи православного консерватизму». Беручи до уваги зміну владного курсу, спрямованого на посилення основ самодержавства, його захист від революційних рухів, новий міністр внутрішніх справ Д.Толстой, який у 1882 р. змінив на цій посаді Н.Ігнат'єва, за проектом обер-прокурора Сино-

ду К.Побєдоносцева представив на розгляд імператора нові «Тимчасові правила про друк». 27 серпня 1882 р., після затвердження Олександром III, вони вступили у дію²⁶. Перший розділ передбачав, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду у цензурний комітет не пізніше 23-ї години напередодні виходу. Цензурним органам також надавалося право у разі виявлення недозволеного змісту призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС відомості про авторів тих чи інших статей. І, нарешті, третій розділ передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду, керівника цензурного відомства. Дана комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону друкованого видання, а створені новим законом умови часто змушували їх припиняти вихід навіть із власної ініціативи²⁷.

Нова віха у розвитку цензурного законодавства Російської імперії була пов'язана із суспільно-політичними катаклізмами, що їх переживало самодержавство на початку ХХ ст. (революція 1905–1907 рр.), та зовнішньополітичними чинниками (російсько-японська 1904–1905 рр. і Перша світова (1914–1918 рр.) війни). 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест «Про вдосконалення державного устрою», за яким населенню було обіцяно громадянські свободи й, зокрема, свободу преси. Головне управління у справах друку розіслало губернаторам і цензорам циркуляр №11723, в якому зазначалося: «Наведені вище слова височайшого маніфесту викличуть у найближчому майбутньому видання нового закону про зміни чинного статуту про цензуру. До видання цього закону всі законоположення, що визначають діяльність установ та осіб цензурного відомства, залишаються в повній силі; саме ж ставлення цензури до друкованих творів повинно змінитися корінним чином, виконуючи ясно і конкретно виражену волю государя імператора»²⁸. Маніфест став основою для «Тимчасових правил про періодичні видання». Період із 19 жовтня по 24 листопада 1905 р., тобто до виходу цих правил, в історичній літературі прийнято називати «безцензурним», оскільки періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, вільно видавались і розповсюджувались абсолютно нові видання, особливо гумористичного та сатиричного характеру²⁹.

24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які скасовували попередню цензуру. Покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише у судовому порядку. Однак нові можливості періодичної преси, пов'язані зі скасуванням попередньої цензури, нівелювалися рядом наступних таємних розпоряджень. Так, 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією запропонувало губернаторам, щоб усі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і при виявленні будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування редакцій. А у грудні 1905 р. міністр внутрішніх справ О.Булигін у секретній телеграмі інструктував губернаторів: «При виявленні у періодичних виданнях брутальної неповаги щодо верховної влади, прямих закликів до революції чи до здійснення інших тяжких злочинів, необхідно звертатися до прокурора з вимогою призупинити діяльність періодичного видання у судовому порядку на основі нових правил. У місцевостях, де оголошено надзвичайний стан, у таких випадках необхідно закривати друкарні і заарештовувати винних осіб, застосовуючи як запобіжний захід адміністративне вислання»³⁰.

Починаючи з 1906 р. влада відновлює чинність заборонних цензурних норм, вносячи зміни до основного кодифікованого нормативно-правового акта, що врегульовував загальні правові питання діяльності цензурних органів у Російській імперії, зокрема до Статуту про цензуру та друк 1882 р., значно посилюючи їх. Так, 18 березня 1906 р. іменним імператорським указом «Доповнення тимчасових правил про періодичні видання» та «Тимчасовими правилами про пресу» від 26 квітня 1906 р. збільшувалися розміри штрафів за порушення періодичними виданнями цензурних приписів із 300 до 3000 руб., а також відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації (що не могло не вплинути на сатиричні журнали). Вносилися зміни до кримінального законодавства – стаття 129 Кримінального уложення доповнювалася пунктом 6 («За розпалювання ворожнечі між класами»). Відтепер редакторам опозиційних газет загрожували не лише великі штрафи, але й позбавлення волі³¹.

Таким чином, законодавче регулювання діяльності цензури, що виникла у Російській імперії на початку XVIII ст., пройшло етапи від регулювання на основі окремо виданих нормативно-правових актів до створення загального систематизованого кодифікованого законодавства.

Напрацювання законодавства у сфері військової цензури, як однієї зі складових відомчої, є невід'ємним елементом розвитку контролю держави над публічним виявом думок і творчості індивіда в Російській імперії. При її періодизації дослідники керуються тими ж підходами, що склалися в історіографії щодо періодизації загальної цензури. Зокрема, Д.Іванов виділяє основні періоди розвитку військової цензури у Росії: 1) XVIII ст. – перша половина XIX ст. – військова цензура у дореформений час; 2) 1860–1870-ті рр. – цензура періоду реформ Олександра II; 3) кінець 1870-х рр. – 1905 р. – чинність військово-цензурного законодавства мирного та воєнного часу³². На наш погляд, періодизація історії військової цензури, як однієї зі складових відомчої, має враховувати як засади, запропоновані М.Енгельгардтом, так і принципи, розроблені Д.Івановим. Ми також вважаємо за доцільне враховувати зміни у цензурному законодавстві, пов'язані з воєнно-політичними конфліктами, в яких брала участь Російська імперія, та виділити такі періоди й підперіоди в історії військової цензури у Росії:

1) XVIII ст. – 1804 р. – становлення військової цензури, відсутність кодифікованого законодавства у сфері цензури загалом та військової зокрема.

2) 1804–1858 рр. – функціонування військової цензури як відомчої, тобто цензури з боку військового міністерства та відповідних відомств. Цей період з огляду на юридичні принципи організації відомчої цензури включає два підперіоди: а) *1804–1833 рр.* – час дії юридичних норм військової цензури у формі так званої «множинності видів цензури», тобто, періодичні видання військового міністерства та вся інша інформація, що стосувалися діяльності відомства, спочатку проходили попередню цензуру у міністерстві, а потім розглядалися органами загальної цензури, які й виносили остаточне рішення; б) *1833–1858 рр.* – розмежування повноважень між військовою та загальною цензурами, коли визначалися категорії інформації у всіх без винятку виданнях, цензурним розглядом займалися спочатку відповідні органи при військовому міністерстві.

3) 1858–1917 рр. – чинність норм військової цензури та надзвичайного військово-цензурного законодавства, кодифікованих у загальноцензурній законодавчій базі, до якої було включено військово-цензурні приписи, покликані захищати честь і гідність російської армії, військову таємницю у мирний та воєнний (коли створювалася спеціальна система цензурних органів)

час. З огляду на війни, в яких брала участь Російська імперія, слід виділити такі підперіоди: а) *1858–1877 рр.* – інкорпорація норм військової цензури у загальноцензурне законодавство; б) *1877–1878 рр.* – надзвичайне військово-цензурне законодавство під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.; в) *1878–1904 рр.* – повернення до військово-цензурних приписів мирного часу; г) *1904–1905 рр.* – надзвичайне військово-цензурне законодавство періоду російсько-японської війни; г) *1905–1914 рр.* – скасування попередньої цензури в Російській імперії зумовило чинність лише норм кримінального законодавства у сфері охорони військової таємниці; д) *1914–1917 рр.* – надзвичайне цензурне законодавство під час Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. та падіння самодержавства спричинили зміни у військово-цензурному законодавстві, які й обумовлюють поділ цього підперіоду ще на два часових проміжки: *20 липня 1914 р. – 26 червня 1917 р.* – регламентація організаційних та юридичних засад військової цензури на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», і *26 червня – 25 жовтня 1917 р.* – регламентація військової цензури в Росії на основі «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру» та зміненої редакції «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.».

Перші спроби запровадження цензурних обмежень у військовій сфері протягом першого, виділеного нами, періоду (XVIII ст. – 1804 р.) зробив Петро I, у Військовому артикулі (1716 р.) якого солдатам та офіцерам під страхом смертної кари заборонялося повідомляти у приватному листуванні будь-яку інформацію військового характеру. Проте самого механізму перлюстрації цієї кореспонденції розроблено не було. У встановленні цензури, тим більше, військової, на той час необхідності не було, оскільки в державі ще не існувало приватних періодичних видань, а книги виходили мізерними накладками. До того ж, перша російська газета «Ведомости», що публікувала, серед іншого, матеріали військового характеру, була створена самим Петром I, ним видавалася й редагувалася³³.

Розвиток журналістики зумовлював необхідність удосконалення юридичних норм та механізмів діяльності інституту цензури у Російській імперії. Перші намагання обмежити поширення у пресі інформації військового характеру датуються роками правління імператриці Єлизавети Петрівни. Водночас її уряд вдався й до перших спроб контролювати приватну кореспонденцію. За імператора Павла I, як зазначає російський дослідник Д.Іванов, уже робилася широка перлюстрація листів іноземців, що перебували на російській військовій службі³⁴.

Таким чином, протягом XVIII ст. – 1804 р. не існувало ані кодифікованих норм у сфері військової цензури, ані спеціально розробленого та регламентованого правовими приписами механізму військово-цензурної діяльності. Робилися тільки перші спроби обмежувати та контролювати поширення інформації військового характеру у приватному листуванні й поодиноких періодичних виданнях.

На початку XIX ст. зростає кількість періодичних видань, серед яких були й суто військові журнали, що вимагали професійного цензурного розгляду. Перший цензурний статут 1804 р., час видання якого ми визначаємо як нижню межу другого періоду в розвитку загального цензурного та військово-цензурного законодавства, зокрема, хоч і не містив норм, які б чітко говорили про заборону чи обмеження поширення інформації військового характеру, однак передбачав процедуру так званої «відомчої цензури». Тобто, цензуруванням періодичних видань, які видавалися при міністерствах, мало опікуватися керівництво цих державних установ. У 1808 р. розпорядженням

міністра народної освіти, затвердженим імператором, до цензурного статуту 1804 р. додається норма про те, що для відомчих видань запроваджується подвійний принцип – спочатку його цензують у відповідному міністерстві, а потім розглядають у цензурному комітеті міністерства народної освіти³⁵.

Цензурний статут 1804 р. містив основоположні правові засади військової цензури, як однієї з відомчих цензур, а війни перших десятиріч XIX ст., в яких брала участь Російська імперія (1805–1807 рр. – участь у воєнних діях антифранцузьких коаліцій; 1806–1812 рр. – російсько-турецька війна; 1812–1814 рр. – війна з Францією), сприяли розвитку цього законодавства, розширюючи правові норми для забезпечення функціонування органів військової цензури.

Так, реагуючи на зростання інформаційних повідомлень і статей у пресі про воєнні події початку XIX ст. та появу, починаючи з 1809 р., приватних спеціалізованих періодичних видань на військову тематику, імператор Олександр I 20 серпня 1810 р. видав указ, згідно з яким при артилерійському та інженерному департаментах військового міністерства запроваджувалися посади військових цензорів, що мали контролювати зміст приватних спеціалізованих періодичних видань³⁶. Проте поряд з інституціалізацією окремого військово-цензурного органу продовжував існувати подвійний принцип цензури, тобто після розгляду військовим цензором періодичне видання направлялося до відповідного цензурного комітету, який і ухвалював остаточне рішення.

Російсько-французька війна 1812 р. якісно не вплинула на правову регламентацію діяльності військової цензури, проте призвела до деякої реорганізації її органів. Зокрема, у 1812 р. артилерійський та інженерний департаменти було об'єднано в єдиний Військово-науковий комітет, в якому запроваджувалася посада військового цензора – він мав контролювати матеріали військових видань. За змістом армійських друкованих видань наглядав головнокомандувач армії, а військові повідомлення, що публікувались у центральній пресі, цензурував сам імператор, залучаючи до цієї роботи також військового міністра графа О.Аракчеєва³⁷.

Таким чином, у період 1804–1812 рр., хоча Росія й вела війни з Францією, склалася парадоксальна ситуація, коли окремих військово-цензурних норм у чинному законодавстві не було, хоча відповідна діяльність здійснювалась як інституціями, так і державними посадовцями. Пояснити це, на нашу думку, можна лише невеликою кількістю періодичних видань (до того ж, з обмеженим обсягом інформації), тому їх зміст могли контролювати навіть найвищі сановники імперії, що керувались у такій діяльності лише власними міркуваннями. Із завершенням періоду наполеонівських війн і закриттям у 1819 р. останнього приватного військового періодичного видання («Военный журнал») посаду військового цензора при військово-науковому комітеті було скасовано.

Наступний підперіод періоду 1804–1858 рр. у розвитку норм відомчої військової цензури розпочався у 1833 р. і був пов'язаний із тим, що 7 грудня того року військовий міністр князь О.Чернишов отримав дозвіл на запровадження попередньої цензури військового міністерства над статтями періодичних видань, зміст яких торкався тогочасних воєнних подій. Деяко пізніше встановлювалося, що попередньому цензурному розгляду з боку міністерства також підлягала будь-яка інформація, що стосувалася російської армії³⁸. У 1845 р. О.Чернишов домогся дозволу імператора Миколи I на попередню цензуру з боку його відомства щодо будь-якої інформації, яка хоча б якимось чином стосувалася військової сфери³⁹.

Розширення та запровадження додаткових норм для відомчої військової цензури протягом 1830–1840-х рр. призвели до того, що у військовому відомстві було зосереджене цензурування різноманітних книжкових видань, журналів, карт, навчальної літератури, що містили бодай якусь інформацію з армійської проблематики. Зростання друкованої продукції, що надходила на цензурний розгляд до військового міністерства, вимагало оптимізації цензурної роботи та створення спеціальної установи⁴⁰.

Безпосереднім поштовхом до виникнення спеціального відомства при профільному міністерстві стало видання (з 1835 р.) відомим публіцистом і перекладачем М.Гречем «Военно-энциклопедического лексикона», для розгляду матеріалів якого й було створено Військово-цензурний комітет, натовість для цензурування статей із військової тематики у провінційній пресі до складу місцевих цензурних комісій запрошувалися освічені кадрові військові⁴¹. Особливо напруженою і продуктивною виявилася діяльність комітету протягом 1848–1849 рр. та у період Кримської війни (1852–1856 рр.)⁴². Проте, як свідчать архівні матеріали, остання не вплинула на зміну правових засад військової цензури – вона і надалі залишалася відомчою. Також не було вироблено нових цензурних норм, а функціонування Військово-цензурного комітету при міністерстві відбувалося на попередніх правових засадах.

Отже, протягом 1833–1858 рр. військова цензура у Російській імперії, засновуючись на нормах цензурного статуту 1828 р., продовжувала існувати як відомча, але водночас вона отримала право здійснювати попереднє цензурування військової інформації у всіх без винятку виданнях. Для реалізації таких функцій при міністерстві було створено спеціальний орган – Військово-цензурний комітет.

У 1858 р. розпочинається новий період в історії розвитку військової цензури, який пов'язаний із процесом ліберальних реформ, проведених імператором Олександром II. На основі його указу про скасування відомчої цензури від 23 січня 1858 р., про який ми згадували вище, військовий міністр своїм розпорядженням по відомству від 15 лютого 1858 р. ліквідував Військово-цензурний комітет та посади окремих військових цензорів у місцевих цензурних комітетах. Таким чином, військовий цензор, який працював протягом 1836–1858 рр. при Київському цензурному комітеті, після скасування посади був переведений до загального штату цього комітету, а його обов'язки було розподілено між усіма цензорами⁴³.

Як уже зазначалося, функції відомчих цензурних органів при Петербурзькому цензурному комітеті передавалися «довіренним чиновникам» міністерств та відомств Російської імперії, які консультували цензорів щодо порядку цензурування спеціальної літератури. Інститут довірених чиновників проіснував при Петербурзькому цензурному комітеті до 1862 р. Протягом 1858–1862 рр. військовий цензор, призначений міністерством у цензурний комітет, у своїй діяльності керувався «Переліком творів і статей, що мають переглядатися військовим цензором». Документ було розроблено керівником справ військового міністерства В.Васильчиковим і надіслано на узгодження міністрові народної освіти Є.Ковалевському 3 липня 1858 р. У ньому зазначалося, що на розгляд військовому цензору мають передаватися теоретичні та полемічні твори, статті щодо стратегії, тактики, артилерії, фортифікації; статті та повідомлення, які стосувалися військової адміністрації; твори з військової історії. Міністр Є.Ковалевський у цілому затвердив «Перелік...», внівши певні корективи. Зокрема, зі сфери розгляду військового цензора було вилучено «твори з військової історії»⁴⁴.

Упродовж 1859–1862 рр. тривала робота з підготовки нового цензурного статуту, до якого також мали увійти військово-цензурні норми. Інтереси військового міністерства у цій комісії представляв полковник генерального штабу Л.Штюрмер, який склав «Короткі правила попередньої цензури для творів, журналів і статей військової тематики», що мали б увійти до нового цензурного статуту. Згідно з ними, цензор мав право не допускати до опублікування: 1) статті, «образливі для честі російського війська»; 2) статті, що піддають сумніву поняття військової дисципліни, підривають повагу підлеглих до своїх командирів, чим послаблюють рівень довіри населення до уряди; 3) у статтях, що стосувалися армії та військової адміністрації, передбачалося «не допускати випадів проти нашої армії, які б применшували її значення в державі відповідно до чинних норм закону, які б могли послабити громадську повагу до представників військового стану, не допускати ніяких недозволених порівнянь зі станом речей за кордоном, які б не узгоджувалися зі встановленою формою нашого правління»⁴⁵.

«Тимчасові правила з цензури» від 12 травня 1862 р. передбачали скасування посад спеціальних чиновників у Петербурзькому цензурному комітеті, призначених від різних міністерств, які розглядали статті, що стосувалися діяльності профільних відомств. Відтепер розглядом матеріалів на військову тематику мали займатися цивільні цензори місцевих органів загальної цензури, які у своїй роботі керувалися військово-цензурною інструкцією, розробленою Головним управлінням цензури на основі «Коротких правил попередньої цензури для творів, журналів і статей військової тематики» Л.Штюрмера. Ця інструкція передбачала, що тільки в окремих випадках місцеві цензурні комітети повинні були звертатися по роз'яснення до військового міністерства⁴⁶.

Новий цензурний статут 1865 р. (Статут про цензуру та друк) не вніс суттєвих змін в організацію військової цензури у Російській імперії – вона й надалі здійснювалася на попередніх засадах. Так, у статті 113 Статуту про цензуру та друк 1865 р. містилася норма, згідно з якою цензори при розгляді статей і рукописів на військову тематику мали керуватися чинними спеціально виданими розпорядчо-інструктивними актами: «При цензурному розгляді статей, в яких порушувалися питання військового, судового, фінансового характеру, а також питань, що стосувалися відання міністерства внутрішніх справ, цензори повинні керуватися окремо виданими настановами»⁴⁷. Таке формулювання давало змогу вищим цензурним органам навіть у мирний час видавати різноманітні циркуляри, що забороняли публікувати ті чи інші відомості військового характеру, матеріали з оцінками діяльності командного складу армії тощо.

На практиці реалізація нового цензурного статуту в частині охорони військових інтересів держави й армії органами загальної цензури подекуди викликала чимало нарікань із боку військового міністерства, тому 21 листопада 1869 р. Л.Штюрмер подав на розгляд Державної ради записку, схвалену військовим міністром Д.Мілютіним, в якій пропонувалося надати військовій цензурі можливість застосовувати заходи кримінального переслідування редакторів і видавців, які порушували військово-цензурну інструкцію 1862 р. Однак цей документ було залишено без розгляду⁴⁸. Отже, до 1877 р. військової цензури як окремої державної інституції не існувало, а військово-цензурні норми у ході цензурної реформи було інкорпоровано та кодифіковано до цензурних статутів 1862 і 1865 рр.

Наступний підперіод періоду 1858–1917 рр. у розвитку військово-цензурного законодавства пов'язаний із російсько-турецькою війною, що роз-

почалася у квітні 1877 р. Ще до початку активних бойових дій військовий міністр Д.Мілютін у доповідній записці на ім'я імператора Олександра II писав: «Піднесення громадської думки, викликане сучасними політичними обставинами, пильно спостерігає за всім, що прямо чи опосередковано пов'язане з вирішенням актуального для всіх питання, а тому немає жодного сумніву, що у разі розриву відносин із Туреччиною і початком воєнних дій громадськість не задовольниться тими повідомленнями про хід воєнних дій з офіційних видань “Правительственного вестника” та “Русского инвалида”. Вона, безперечно, намагатиметься віднайти більш детальне висвітлення подій приватними періодичними виданнями, які, своєю чергою, прагнутимуть повідомляти більше матеріалів і фактів, що цікавлять читачів». Виходячи із цих обставин, Д.Мілютін пропонував запровадити надзвичайні норми військової цензури та створити спеціальний орган в апараті військового міністерства – Окрему військово-цензурну комісію, що мала контролювати поширення пресою інформації військового характеру. Після дозволу імператора Олександра II 9 квітня 1877 р. розпочалося формування відповідного органу⁴⁹.

Водночас у Головному управлінні у справах друку тривала робота щодо вироблення нормативно-правового акта, який би регламентував діяльність військової цензури. 16 квітня 1877 рр. з'явилися «Правила публікації у періодичних виданнях повідомлень і статей, які стосувалися військових приготувань, переміщення військ і дій нашої армії». Цим нормативно-правовим актом визначалося, що на час війни всі відповідні матеріали перед опублікуванням мають обов'язково проходити попередню цензуру спеціально уповноваженого органу, тобто штабів діючих армій, Окремої комісії при військовому міністерстві, комісії при штабах Московського, Варшавського й Одеського військових округів⁵⁰. Згідно з «Правилами...», було розмежовано військово-цензурний розгляд оперативних телеграм, в яких ішлося про перебіг воєнних дій, та статей і повідомлень. Так, телеграми редакція газети могла опублікувати тільки після дозволу штабів діючих армій або Комісії головного штабу (цей орган об'єднував військово-цензурну діяльність штабів діючих армій). Статті та повідомлення редакції петербурзьких газет мали подавати на попередній військово-цензурний перегляд до комісії головного штабу, а редакції газет у Москві, Одесі, Варшаві і Тифлісі – до відповідних військово-окружних управлінь⁵¹.

Запровадження спеціальної військової цензури в умовах воєнних дій, що вже розгорталися, визначило те, що її нормативно-правова база, структура органів вибудовувалися в екстрених умовах, тому відразу ж почали виявлятися помилки в організації, зокрема, паралельність дій військово-цензурних комісій і цензурних комітетів Головного управління у справах друку. Із метою вирішення цієї проблеми у жовтні 1877 р. до складу окремої військово-цензурної комісії було кооптовано представників Головного управління у справах друку, які мали розглядати статті, що належали до компетенції загальної цензури, контролювати дії військових цензорів. Для такої спільної діяльності генеральний штаб розробив «Нові правила розгляду в окремій комісії статей військового змісту», де було визначено режим і порядок роботи реформованого органу. Наприклад, у своїй роботі військові цензори користувалися синім олівцем, а цивільні – червоним⁵². 29 листопада 1877 р. до складу окремої військово-цензурної комісії було введено представника від морського міністерства, який займався цензурним розглядом статей у пресі, присвячених військово-морській тематиці⁵³.

Після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. надзвичайне військово-цензурне законодавство було скасоване, система військово-цензурних органів розформована, чинності набули цензурні норми мирного часу, кодифіковані у статуті 1865 р. Протягом 1878–1904 рр. їх доповнили циркуляри Головного управління у справах друку. Так, 6 грудня 1885 р. було поширено циркуляр, за яким у пресі заборонялося друкувати статті і повідомлення на військову тематику: «Періодичним виданням із цього часу забороняються повідомлення про розвиток нашої боеготовності (зокрема, про військові кредити, будівництво залізниць, укріплень, кораблів, дислокацію і переміщення військ, збільшення їх складу), а також про масштабні військові навчання, які нерідко подаються кореспондентами у перекрученому вигляді. Такого характеру інформація має подаватися за “Русским инвалидом”»⁵⁴. 8 грудня 1892 р. Головне управління у справах друку ще раз наголошувало, що циркуляр від 6 грудня 1885 р. зберігає свою силу, а, отже, губернатори та місцеві цензурні органи повинні стежити за недопущенням опублікування періодичними виданнями будь-якої інформації про дислокацію, переміщення військ, їх боеготовність та армійський бюджет⁵⁵.

Новий, четвертий, підперіод періоду 1858–1917 рр. у розвитку військової цензури у Російській імперії розпочався у 1904 р. і пов'язаний він був із початком російсько-японської війни (8 лютого 1904 р. – 27 липня 1905 р.). 10 січня 1904 р. було затверджено «Правила з цензури воєнних дій», якими регламентувалася діяльність органів військової цензури в імперії в умовах воєнно-політичного загострення на Далекому Сході, тобто ще до початку російсько-японської війни. Згідно з цим нормативно-правовим актом, під час бойових дій повідомлення і статті, що торкалися військових приготувань, переміщення сухопутних сил і флоту перед опублікуванням періодичними виданнями повинні розглядатися компетентними військовими органами⁵⁶. У «Правилах із цензури воєнних дій» головними військово-цензурними органами визначалися польовий і морський штаби намісника його імператорської величності на Далекому Сході, Особлива комісія військового і морського міністерств, до складу якої також було введено представників Головного управління у справах друку. Місцеві органи військової цензури утворювалися при штабах військових округів і головних військово-морських портів, у кожному гарнізонному місті призначався офіцер, який мав виконувати військово-цензурні функції⁵⁷. 23 серпня (5 вересня) 1905 р., після укладення Портсмутського миру, надзвичайні органи військової цензури було скасовано, вона знову переходила до загальної цензури, і тільки в окремих випадках при цензуруванні матеріалів військового характеру доводилося звертатися по допомогу до військового міністерства.

Революційні події 1905 р. призвели до змін у цензурному законодавстві, які певною мірою торкнулись і норм військової цензури, що дає нам право виокремити наступний підперіод періоду 1858–1917 рр. у військово-цензурному законодавстві. Оскільки 24 листопада 1905 р. «Тимчасовими правилами про періодичні видання» у Російській імперії було скасовано попередню цензуру, покарання редакторів і видавців могло здійснюватися лише у судовому порядку. За таких обставин влада вдалася до посилення норм кримінального законодавства, вносячи нові доповнення до вже чинних норм, які мали визначати суворі покарання відповідальних осіб за опублікування у періодичних виданнях інформації, що становила військову таємницю або «ображала честь і гідність російської армії», містила неправдиві відомості про діяльність військових відомств, їх керівництво. Так, застереження щодо недопущення розголошення через періодичні видання військової та державної таємниці містила частина 4 статті 1034 Уложення про покарання, згідно з якою той, кого буде визнано винним у поширенні через періодичні

видання інформації щодо зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил усупереч процедурно винесеній забороні каратиметься ув'язненням строком від 2 років і 8 місяців до 4 років⁵⁸. У частині 5 тієї ж статті йшлося: «Винний в оприлюдненні у пресі зневаги до війська чи військової частини карається позбавленням волі строком від 2 місяців до 1 року і 4 місяців»⁵⁹.

Суворі покарання визначалися у статті 281/1 Уложення про покарання для осіб, які розголошували неправдиву інформацію про діяльність військового відомства та його посадовців: «Винний у публічному розголошенні або поширенні неправдивої інформації про діяльність державної установи чи посадової особи, війська чи військової частини, що викликає вороже ставлення населення до них, карається взяттям під варту не більше 3-х місяців, або грошовим стягненням не більше 300 руб., чи підлягає тюремному ув'язненню строком від 2 до 8 місяців. Якщо вказані дії спровокували вияви народного невдоволення, або протидію владі, чи заворушення у військових частинах, то їх винуватець карається тюремним ув'язненням строком від 2 місяців до 1 року і 4 місяців»⁶⁰.

У 1912 р. згадані норми кримінального права було доповнено положеннями закону «Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час», ухваленого 5 липня 1912 р. Окрім того, що шпигунство розглядалося як самостійний злочин, а не як один із семи видів державної зради, у цьому нормативно-правовому акті було визначено категорії інформації, яка має характер державної таємниці у військовій сфері, зокрема, текстові матеріали, плани, карти, креслення та ін., що стосуються зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил та укріплень⁶¹.

На основі цього закону було внесено зміни до глави IV «Про державну зраду» Кримінального уложення. Так, у статті 111/1 констатувалося: «Винний у публікації, розголошенні чи повідомленні іншій особі в інтересах іншої держави, не маючи відповідних повноважень: 1) інформації, що заборонена до оприлюднення або про предмети, пов'язані із зовнішньою безпекою Росії, чи її збройних сил, або укріплень оборонного характеру; 2) плану, креслення, малюнка чи іншого виду зображення або опису російського укріплення, певного району чи незабудованого простору між мурами фортець оборонного характеру, військового корабля чи будь-якої іншої споруди оборонного призначення, або документа про мобілізацію, чи будь-яких інших розпоряджень на випадок воєнних дій, карається відповідно до п.1 цієї статті – каторжними роботами до 8 років, відповідно до п.2 – строковою каторгою».

Не менш важливим було те, що, згідно із законом «Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час» від 5 липня 1912 р., міністрові внутрішніх справ надавалося право «забороняти на певний термін повідомлення у пресі даних, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил або споруд, які призначалися для воєнної оборони країни»⁶². Ця норма закону знайшла свою подальшу розробку у підготовленому 28 січня 1914 р. «Переліку відомостей по воєнній і морській частинах, розголошення яких заборонялось у пресі на основі статті I відділу II закону від 5 липня 1912 р. “Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час”».

«Перелік...» складався з десяти статей, які обмежували поширення у пресі інформації про кількісне зростання військових сил імперії та їх озброєння, проведення і хід військових навчань, передислокацію підрозділів тощо. Зокрема, у статтях 1–5 заборонялося публікувати інформації про оновлення озброєння в армії та на флоті, формування нових військових і морських частин, кількісні та якісні характеристики озброєння, кількість боєприпасів; стаття 6 забороняла будь-які повідомлення у пресі про наявні фортеці, укріплення,

військові бази тощо; статті 7–10 забороняли публікувати інформацію про переміщення військ, їх зосередження біля кордонів держави, будь-яку інформацію, пов'язану з мобілізацією та демобілізацією солдат і офіцерів⁶³.

Таким чином, статті «Переліку...» стали тим нормативно-правовим актом, що більш конкретизовано визначив дії, які підпадали під дефініцію «державна таємниця у військовій сфері». Порушення статей згаданого «Переліку...» трактувалося як державна зрада через шпигунство. Такі заходи мали запобігти потраплянню у пресу у мирний час інформації військового характеру. Побоюючись санкцій із боку правоохоронних органів, редактори газет і журналів перш, ніж опублікувати матеріал на військову тематику, самі зверталися до відповідного міністерства по роз'ясненню.

Отже, протягом усього часу існування цензури у Російській імперії напружувалися окремі норми військово-цензурного законодавства, покликані захищати військову таємницю, «честь і гідність» російської армії, її командування. Реформування та розвиток основоположних юридичних засад діяльності цензури у Росії обумовили виокремлення періодів та підперіодів в її розвитку. На наш погляд, існування загальної та відомчої (у тому числі військової) цензури дозволило самодержавному режиму підтримувати у суспільстві певну стабільність і непорушність ustalених порядків. В умовах зовнішньополітичних загострень військово-цензурні норми давали змогу не тільки оберегти від розголошення таємну військову інформацію, але й, що найважливіше, дозволяли впливати на формування громадської думки в інтересах влади.

¹ Григорьев С. Придворная цензура и образ верховной власти (1831–1917). – Санкт-Петербург, 2007. – 480 с.; Жирков Г. История цензуры в России XIX–XX вв. – Москва, 2001. – 368 с.

² Энгельгардт Н. Очерки истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903). – Санкт-Петербург, 1904; Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – 515 с.; Его же. Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – 462 с.; Его же. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – Санкт-Петербург, 1904. – 342 с.; Розенберг В. Из истории русской печати. – Прага, 1924. – 178 с.; Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. – Москва, 1905. – 137 с.

³ Бережной А. Русская легальная печать в годы Первой мировой войны. – Ленинград, 1975. – 385 с.; Его же. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). – Ленинград, 1967. – 288 с.

⁴ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 р.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – 18 с.; Его же. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II // Проблемы отечественной истории. – Москва, 2000. – Вып.6. – С.62–81; Смыкалин А. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. – Москва, 2008 г. – 317 с.

⁵ Жирков Г. Указ. соч. – С.19.

⁶ Там же. – С.21–22.

⁷ Там же. – С.26.

⁸ Там же. – С.30–31.

⁹ Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – С.14–17.

¹⁰ Там же. – С.19.

¹¹ Жирков Г. Указ. соч. – С.37.

¹² Там же. – С.52.

¹³ Там же. – С.57.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.553. – Оп.2. – Спр.1186. – Арк.12.

¹⁵ Григорьев С. Указ. соч. – С.50.

¹⁶ Никитенко А. Записки и дневник: В 3 т. – Т.1: 1826–1857 гг. – Москва, 1955. – С.227.

- ¹⁷ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.85–87.
- ¹⁸ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.64.
- ¹⁹ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.168–170.
- ²⁰ Жирков Г. Указ. соч. – С.120–121.
- ²¹ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.170.
- ²² Чернуха В. Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.43.
- ²³ Патрушева Н. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: Сб. науч. тр. – Санкт-Петербург, 2000. – Вып.10. – С.43.
- ²⁴ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: В 2 кн. – Кн.2. – Т.VIII/XVI. – Санкт-Петербург, 1911. – С.3334.
- ²⁵ Чернуха В. Указ. соч. – С.47.
- ²⁶ Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – С.263.
- ²⁷ Чернуха В. Указ. соч. – С.50.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.1.
- ²⁹ Жирков Г. Указ. соч. – С.189.
- ³⁰ Там же. – С.190.
- ³¹ Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. // Историчний журнал. – 2007. – №6. – С.60.
- ³² Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – С.13.
- ³³ Там же. – С.14.
- ³⁴ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.73.
- ³⁵ Григорьев С. Указ. соч. – С.43.
- ³⁶ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.15.
- ³⁷ Там же. – С.16.
- ³⁸ Григорьев С. Указ. соч. – С.50.
- ³⁹ Жирков Г. Указ. соч. – С.64.
- ⁴⁰ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.16.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Жирков Г. Указ. соч. – С.64–65.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф.293. – Оп.1. – Спр.398. – Арк.154.
- ⁴⁴ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.75.
- ⁴⁵ Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.401. – Оп.2. – Д.120. – Л.1.
- ⁴⁶ Там же. – Ф.38. – Оп.5. – Д.1053. – Л.14–14 об.
- ⁴⁷ Полный свод законов Российской империи... – С.3324.
- ⁴⁸ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.76.
- ⁴⁹ Там же. – С.76–77.
- ⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.827. – Спр.3. – Арк.223.
- ⁵¹ Там само. – Арк.224–224 зв.
- ⁵² Газенкамф М. Мой дневник 1877–1878 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – С.132.
- ⁵³ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.17.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.44.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4 а. – Арк.58.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.1.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.1 зв.
- ⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т.XXXII: 1912 год. – Отд.І. – Петроград, 1915. – С.1101.
- ⁵⁹ Полный свод законов Российской империи... – С.3468.
- ⁶⁰ Там же. – С.3467.
- ⁶¹ Полное собрание законов Российской империи... – С.1100–1101.
- ⁶² Там же. – С.1101.
- ⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.15–18.

In the article on the basis of produced in historiography approaches basic periods of functioning of military censorship in the Russian empire during XVIII – in the beginning of XX centuries were selected and described.